

noot 162, 151 noot 167, 163,217 noot 209,295, 302, 306, 341, enz., enz. waarbij het meestal niet opvallend maar evident is.

De wisselwerking tussen gasthuis en omgeving wordt niet in rekening genomen. Of een hospitaal gelegen is in een stad als Brussel met 74.000 inwoners of van een universiteitsstad als Leuven, waar het ingeschakeld wordt in het universitair onderwijs, of daarentegen in een klein provincieplaatsje met 2.000 inwoners, is blijkbaar irrelevant. De kortere levensverwachting van de Brusselse zusters spreekt in dit verband nochtans boekdelen. Ook op andere plaatsen gebruikt de auteur de resultaten van zijn eigen bevindingen niet als verklaring bij sommige van zijn vaststellingen. Ligt de reden van de inzinking in de recrutering in het decennium 1770-1780 immers niet in het verbod op de bruidschat? In die omstandigheden waren de kloosters begrijpelijkerwijs niet erg happig op nieuwe kandidaten. En de heropleving van de recrutering valt samen met het afzwakken van dit verbod.

De auteur beperkt zich tot de nieuwe tijd onder andere omdat in de middeleeuwen veel minder sprake is van echte ziekenverzorging. In de middeleeuwen was de eerste functie van het hospitaal immers niet genezing maar voedsel en onderdak verschaffen (9), wat laat veronderstellen dat dit in de nieuwe tijd zal blijken anders te zijn. Maar dit wordt niet gestaafd — dit kan trouwens moeilijk — wel wordt de vooruitgang van de geneeskunde geponoerd, terwijl het 'opvallend' is dat de sterftecijfers stijgen (631). Er wordt geen poging ondernomen om het grotere gewicht van de 'geneeskunde' te meten. De auteur kon bijvoorbeeld de evolutie van het deel van de uitgaven dat aan het gasthuis *stricto sensu* besteed wordt en meer bepaald voor het geneeskundig personeel en de medicijnen nagaan.

De auteur heeft geen echte probleemstelling geformuleerd. Dit is er wellicht debet aan dat de studie teveel in het beschrijvende stadium is blijven steken en te weinig verklarend is geworden. Ondanks het vele materiaal dat is aangedragen en waarvoor alle lof, is het resultaat een vrij traditioneel statisch beeld van 'de' gasthuiszuster.

G. Maréchal

S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Zeven provinciën reeks I; Hilversum: Verloren, 1990, 82 blz., f20,-, ISBN 90 6550 106 1); M. van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse opstand (1555-1590)* (Zeven provinciën reeks II; Hilversum: Verloren, 1991, 94 blz., f20,-, ISBN 90 6550 108 8); A. Huisman, J. Koppenol, *Daer compt de lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden lot 1726* (Zeven provinciën reeks III; Hilversum: Verloren, 1991, 125 blz., f20,-, ISBN 90 6550 1096). W. van Nispen, *De Teems in brant. Een verzameling teksten en afbeeldingen rond de Tweede Engelse zeeoorlog (1665-1667)* (Hilversum: Verloren, 1991, 127 blz., f30,-, ISBN 90 6550 342 0).

De 'Zeven Provinciën Reeks', onder auspiciën van een Leids universitair onderzoeksnetwerk bevat beknopte monografieën die de historisch-wetenschappelijke stand van zaken ten aanzien van de Republiek samenvatten. S. Groenveld opende de serie met een verhandeling over — blijkens de ondertitel — 'Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden'. Hij borduurt hierin voort op een door D. J. Roorda in zijn dissertatie *Partij en factie* aan de orde gesteld thema. Deze keerde zich tegen de, anachronistische, vereenzelviging van zeventiende-eeuwse politieke groeperingen met moderne partijen, gekenmerkt door strakke organisatie, geregistreerd ledenbestand en duidelijk program. De centrale

vraag daarbij was de relatie tussen de zijns inziens vooral lokale, op belang gebaseerde, regentencoterieën — de facties — en de, meer door ideëel-politieke factoren bepaalde stromingen: de Oranje- en de Statenpartij. Het gevaar is echter niet denkbeeldig dat na de eliminering van het ene anachronisme, een andere, met het zeventiende-eeuwse geestelijk klimaat strijdige, temporele misplaatsing haar intrede doet. Werd het woord 'ideologie' pas in 1801 door de Franse filosoof Desto« de Tracy gemunt, onmiskenbaar is tevens dat de zeventiende-eeuwse cultuur doortrokken was van religie. Dwars door alle belangenstrijd heen oefenden ook politieke concepties hun invloed uit.

Groenveld geeft een belangrijke uitbreiding aan het begrip 'factie' door te wijzen op het bestaan van gewestelijke facties, door hem, vooral in Holland, in vier perioden geanalyseerd. Het conflict tijdens het twaalftalig bestand voerde in 1617/1618 tot een configuratie, waarin een contraremonstrantse factie van een zestal steden het opnam tegen acht remonstrants georiënteerde. In 1629/1650 ageerde een tweetal stedengroeperingen van wisselende samenstelling voor of tegen een spoedige vrede. Tijdens zijn ambtsperiode beheerste Johan de Witt door connecties, recommandatie en door overwegende invloed in de ridderschap en vijf à zes steden de Hollandse Statenvergadering, totdat tegen 1670 Amsterdam afviel en met Haarlem een eigen middenpositie ging innemen. Willem III kampte van 1675 tot 1685 met de oppositie van een zevental steden, gegroepeerd rondom Amsterdam en Leiden.

Terecht accentueert de auteur het belang van voortgezette bronnenstudie, waarbij vooral bewaard gebleven particuliere notulen perspectieven kunnen bieden. Politieke complicaties en de voor contemporaine spelers onzekere toekomst dwarsbomen overigens een te gemakkelijke schematisering. Zo wordt aannemelijk dat de orangistische Thibauts uit Zeeland en de Stichtse Johan van Reede van Renswoude na coöperatie met De Witt vervolgens weer steunpilaren werden van Willem III's bewind. Dat in 1626 in Alkmaar de rekkelijke richting zich niet doorzette, wordt overigens niet bevestigd door de bronverwijzing (27).

Op zoek naar de Republiek ontwikkelt het Nederlandse zestiende-eeuwse politieke denken zich, ondanks verwantschap met de theorieën van de Franse 'monarchomachen', volgens eigen lijnen. Het verzet tegen het absolutistische streven van de Spaanse koning beriep zich op oude middeleeuwse privileges, zoals de Brabantse 'Blijde Incomste' van 1356. Aanvankelijk protest ontwikkelde zich echter na 1560 onder calvinistische invloed tot een radicale verzetsideologie, waarin de Staten fungeerden als hoogste instantie. Het 'Plakkaat van Verlatinge' van 1581 — de culminatie van een jarenlange discussie in honderden theoretische geschriften — bepaalde vervolgens dat de vorst regeerde bij de gratie van zijn onderdanen.

Daer compt de lotery met trommels en trompetten behandelt een verwaarloosd aspect van de volkscultuur: de oude, eigensoortige, Nederlandse klassenloterij, wel te onderscheiden van de Italiaanse getallenloterij of lotto. De gewoonte in het middeleeuwse Brugge stedelijke ambten onder gegadigden te verloten, doet denken aan onze contemporaine praktijk academische studieplaatsen aldus te vergeven. Toen de loterij een commerciële onderneming werd, eisten de Bourgondische hertogen ter bestrijding van hun kastekorten een deel van de opbrengst op. Her en der benutten ook steden, kerken, schutterijen en particulieren loterijen als inkomstenbron. De Opstand bracht in het noorden een andere opzet: de gewestelijke Staten verleenden nu octrooi in plaats van het centrale gezag, het initiatief berustte bij de stedelijke besturen, de doelstelling werd charitatief. Gast- en tuchthuizen konden door deze financiering een voorbeeld worden voor andere landen. De Leidse loterij van 1596 krijgt in dit verband een gedocumenteerde beschrijving. De bijdrage van rederijkerskamers aan de feestelijkheden ter verhoging van de animo — toneelstukken, met daarmee gepaard gaande grappen en grollen — vormt een belangrijk cultuurhistorisch aspect. Verzette de kerk zich aanvankelijk allerminst, na de Dordtse

synode van 1618/1619 verslechterde het klimaat voor deze vorm van geldinzameling. Eerst tegen het einde van de zeventiende eeuw nam het loterij wezen, mede door de slechtere financiële situatie, weer een hoge vlucht, ook nu meestal voor charitatieve doeleinden. Betrekkelijk laat volgde de Republiek de buitenlandse centraliserende praktijk: in 1726 legde een generaliteitsloterij de grondslag voor de huidige staatsonderneming.

De Teems in brant, van hetzelfde uiterlijk als voorgaande uitgaven maar zonder serievermelding, draagt vooral een literair karakter, de publicistische en iconografische begeleiding van de Tweede Engelse oorlog. De opgenomen teksten zijn voorzien van verbindend commentaar en filologische annotatie. Vele hiervan, afkomstig uit D. F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*, II, gaan nu vergezeld van andere eigentijdse geschriften. Fragmenten uit contemporaine pamfletten en couranten, evenals verzen van dichters als Westerbaen, Six van Chandelier, Vondel en Van der Goes becommentariëren het rumoerige tijdsgebeuren. Prenten geven de toenmalige stemming op andere wijze weer. Een glanspunt vormde uiteraard de tocht naar Chatham die het werk ook zijn titel leverde.

M. van der Bijl

R. H. Popkin, A. Vanderjagt, ed., *Scepticism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries* (Brill's studies in intellectual history XXXVII; Leiden-New York-Kuulen: E. J. Brill, 1993, v + 374 blz., f160,-, ISBN 90 04 09596 9).

Bestudering van de geschiedenis van het scepticisme leidt tot een beter begrip van het ontstaan van het moderne westerse denken. Dat is de stellige overtuiging van Richard H. Popkin, ruim veertig jaar actief op het gebied van de intellectuele geschiedenis, met als resultaat een indrukwekkende reeks publikaties en een school van leerlingen die zijn onderzoek voortzetten en uitdragen. Het thans voorliggende boekwerk moet vooral in samenhang worden gezien met Popkins magistrale studie *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza* (herziene versie University of California Press 1977).

In deze bundel, tot in de puntjes verzorgd door de redactie — naast Popkin zelf gevormd door Arjo Vanderjagt, die vermoedelijk het leeuwedeel van de werkzaamheden op zich heeft genomen — en uitgeverij Brill, zijn de zeventien lezingen opgenomen die zijn uitgesproken tijdens een vijfdaagse conferentie in de zomer van 1990 op het Netherlands institute for advance study (NIAS) in Wassenaar. Deze conferentie was opgezet als een thematische uitwerking van het scepticisme op het punt van God en godsdienst. Het is beslist geen toeval dat bijna alle auteurs reeds in hun eerste voetnoot verwijzen naar het standaardwerk van Popkin.

Scepticisme als filosofische overtuiging heeft zijn wortels in de antieke wijsbegeerte, meer in het bijzonder in de Academie van Plato, waarin het besef van het tekortschieten van menselijke kennis, het niet-weten, tot hoogste waarheid wordt verheven. In een later stadium werd zelfs deze waarheid op losse schroeven gezet. Pyrrho van Elis met name was een voorstander van een principiële opschorting van het oordeel jegens iedere leerstelling.

In de renaissance doen dergelijke opvattingen opnieuw opgang als gevolg van de herontdekking en publikatie van de geschriften van klassieke schrijvers als Sextus Empiricus en Diogenes Laërtius. Beperkt tot een zuiver wijsgerige context was het scepticisme een betrekkelijk onschuldig gedachtenspel, maar de voor de hand liggende toepassing op andere sectoren van kennis en wetenschap was dat niet en op het gebied van geloof en godsdienst zelfs niet vrij van risico.